International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences
Cilt / Vol: 6 Sayı / Issue: 5 (Özel Sayı / Special Issue):
"Cumhuriyetin 100 Yılı / 100 Years of the Republic"
e-ISSN: 2636-8137

Türkiye'de Turizm Sektörünün Ekonomik Büyümeye Katkısı: Cumhuriyetten Günümüze

Contribution of the Tourism Sector to Economic Growth in Türkiye: From The Republic to the Present

Fatma Pınar EŞSİZ[1]

DOI: *10.59445/ijephss.1365096*

Atıf / Cite: Eşsiz, F. P. (2023). Türkiye'de turizm sektörünün ekonomik büyümeye katkısı: Cumhuriyetten günümüze, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, Special Issue: 100 Years of Republic, 28-41, https://doi.org/10.59445/ijephss.1365096

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 23.09.2023 **Makale Kabul Tarihi / Accepted:** 16.10.2023

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Turizm bir ülke ekonomisi için gelir ve istihdam yaratıcı bir sektör olarak görülmektedir. İstihdama katkı sağladığı alanlar yalnızca turizm sektörüyle sınırlı kalmamakta, tarım, iletişim, sağlık ve eğitim sektörü gibi alanları da kapsamaktadır. Ayrıca ileri-geri bağlantıları olan bir sektördür. Bir yandan ülkenin altyapısının gelişmesini sağlarken, diğer yandan yabancı ziyaretçilerle vatandaşlar arasında kültürel bir etkileşim fırsatını da doğurmaktadır. Bahsedilen özellikleriyle turizm sektörü literatürde ekonomik büyümeye katkı sağlayacak bir alternatif olarak düşünülmektedir. Bu çalışmanın konusu Türkiye ekonomisinin kuruluşundan günümüze kadar geçen süre zarfında turizm sektörünün tarihsel gelişimi ve sektörün ekonomik büyümeye olan katkısını araştırmaktır. Bu amaçla ulaşılabilen en geniş veri setini kapsayacak şekilde 1963-2022 dönemi için Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Dünya Bankası resmi sitelerinden elde edilen veriler kullanılarak ARDL analizi aracılığıyla sektörün ekonomik büyümeyle ilişkisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Yapılan analizler sonucunda literatürü destekleyecek şekilde uzun dönemde ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm Sektörü, Ekonomik Büyüme, ARDL Sınır Testi.

JEL Kodu: O4O, L83, C22

Abstract

Tourism is seen as an income and employment generating sector for an economy. The areas where it contributes to employment are not limited to the tourism sector only, but also include areas such as agriculture, communication, health and education sectors. It is also a sector with back and forth connections. While it ensures the development of the country's infrastructure, it also creates the opportunity for cultural interaction between foreign visitors and citizens. With the mentioned features, the tourism sector is considered in the literature as an alternative that will contribute to economic growth. The subject of this study is to investigate the historical development of the tourism sector and the contribution of the sector to economic growth from the establishment of the Turkish economy to the present day. For this purpose, the relationship between the sector and economic growth has been tried to be revealed through ARDL analysis, using data obtained from the official sites of the Turkish Statistical Institute (TUIK) and the World Bank for the period 1963-2022, covering the widest data set available. As a result of the analyses, a positive and statistically significant relationship was determined between economic growth and tourism revenues in the long term, supporting the literature.

Key Words: Tourism Sector, Economic Growth, ARDL Bound Test.

[1] Assist. Prof. Dr., Kırıkkale University, Faculty of Economics and Administratie Sciences, Department of Economics, pinarfatma@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6486-3943.

JEL Codes: O4O, L83, C22

1. Giriş

Küreselleşme ve teknolojik gelişmelerle beraber turizm sektörü tüm dünyada giderek büyüyen bir sektör konumundadır. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yapılan açıklamaya göre toplam uluslararası turist sayısının yılda %3,3 artarak 2030 yılına kadar 1,8 milyar dolara ulaşması beklenmektedir (UNWTO, 2016: 2-3). Turizm sektörü giderek artan bir ilgi odağı haline geldiği için ülkeler de büyüyen bu pastadan daha fazla pay alarak büyüme rakamlarını desteklemek istemektedir. Özellikle Türkiye turizm sektörünün ağırladığı turist sayısı ile turizmden elde ettiği gelirin orantısız olması (gelirin nispeten düşük olması) sektörle ilgili daha ayrıntılı çalışma ve analizlerin yapılmasının gerekli olduğunu göstermektedir.

Rakipleriyle karşılaştırıldığında Türkiye turizm sektörünün daha geç gelişmeye başladığı görülmektedir. Ancak hem sahip olduğu tarihi-kültürel zenginlikler ve iklim koşulları, hem de son dönemde giderek artan estetik veya tedavi amaçlı ülkeye giriş yapan turistlerin talep ettiği sağlık hizmetlerindeki artış ve kırsal turizme yönelik artan ilgi Türkiye turizm sektörüne olan talebin artmasına sebep olmaktadır. Bu artışa paralel şekilde Türkiye 2021 yılı itibariyle Fransa, Meksika ve İspanya'nın ardından en fazla ziyaret edilen dördüncü ülke konumundadır (Karaca ve Akhundova Demir, 2023: 13).

Turizm sektörünün faydaları genel olarak milli gelire sağladığı katkı, istihdam olanaklarını arttırması ve ülkeye döviz girişini sağlamasıyla bağlantılı olarak düşünülmektedir. Ancak turizm sektörünün etkisi sadece geliri arttırmak ve yoksulluğu azaltmakla sınırlı değildir. Turizm, ekonomik etkileri daha ileriye taşınabilecek bir sektördür. Örneğin ulaşım, tarım, bankacılık gibi diğer sektörlerle bağlantıları olması sebebiyle ileri-geri bağlantıları güçlü bir sektör olarak ele alınmaktadır (Gök ve Akseki, 2022; Bölük ve Karkacıer, 2019; Maden ve Ertürk, 2019). Bu açıdan alternatif ekonomik fırsatları nispeten az olan ülkeler için daha yüksek büyüme rakamlarına ulaşmak, gelişmiş ülkeler içinse sürdürülebilir büyüme için turizm sektörü daha da önem kazanmaktadır.

Turizm sektörünün cumhuriyetin kuruluşundan itibaren geçirdiği 100 yıllık gelişim süreci ve ekonomik büyümeye katkısının değerlendirilmesi bu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Çalışmada öncelikle kuruluşundan günümüze turizm sektörünün gelişimi 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmiştir. Ardından konuyla ilgili yapılan öncü çalışmalar ve Türkiye için yapılmış ampirik analizlere yer verilmiştir. Literatür incelendiğinde yapılan analizlerde genel olarak gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) değerlerinin bağımlı değişken, turizm gelirlerinin ise bağımsız değişken olarak kullanıldığı görülmüştür. Çalışmada yıllık GSYH verileri bağımlı değişken, turizm gelirleri bağımsız değişken, enflasyon oranı ve brüt sabit sermaye yatırımlarında turizm sektörünün payı ise kontrol değişken olarak kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki gecikmesi dağıtılmış otoregresif (ARDL) sınır testi analizi kullanılarak ulaşılabilen en geniş zaman aralığı olacak şekilde 1963-2022 yılları için analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda literatürü destekleyecek şekilde turizm gelirlerinin ekonomik büyümeyi uzun dönemde pozitif etkilediği görülmüştür.

2. Türkiye Turizm Sektörü: Tarihsel Gelişim Süreci

1980 sonrası dönem sadece Türkiye ekonomisi için değil gelişmekte olan ülke kategorisinde değerlendirilen birçok ülke için önemli dönüşümlerin yaşandığı yıllardır. 1980 yılı itibariyle gelişmekte olan ülkelerin dünya ekonomisinde daha görünür olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Türkiye ekonomisi özelinde ise 1980 yılı sonrasında özellikle ekonomik anlamda radikal dönüşümler gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında para ve sermaye piyasalarının dışa açılması, TL'nin konvertibl hale gelmesi ve ihracata dönük sanayileşme stratejisine geçiş sayılabilir. Yani 1980 sonrası dönem Türkiye ekonomisinin büyük bir dönüşüm sürecine girdiği ve daha dışa açık olduğu yıllardır. Ayrıca günümüz turizm sektörünün oluşumunda önemli bir payı olan 1982 yılında yapılan yasal düzenleme de bu ayrımın

yapılmasında etkili olmuştur. Bu nedenle turizm sektörünün gelişim süreci tarihsel olarak 1980 öncesi ve 1980 sonrası olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirilecektir.

2.1. 1980 Öncesi Turizm Sektörü

Türkiye toprakları jeopolitik konum olarak Asya ve Avrupa kıtaları arasında gördüğü köprü görevi nedeniyle geçmişten günümüze birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve tarihsel süreçte çok kullanılan ticaret yollarını barındırmıştır. Bu açıdan oldukça zengin bir kültüre sahip olması bu topraklara yoğun bir ilgi duyulmasına sebep olmuştur. Bu yoğun ilgiye istinaden 20. yüzyılın başlangıcında I. Sanayi Devrimi'nin etkisiyle buharlı gemiler ve demiryollarındaki gelişme sayesinde ulaşım sektöründe yaşanan kolaylıklarla birlikte, Avrupa kıtasından Türkiye topraklarına yapılan turist ziyaretlerinde artış görülmüştür. Artan ziyaretler ise başta İstanbul olmak üzere birçok şehirde konaklama ihtiyacını karşılamak adına büyük ve lüks otellerin yapılmasını sağlamıştır (Bölük ve Karkacıer, 2019: 392). Ancak I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nın getirdiği hem maddi hem manevi yıkıcı etkiler sebebiyle turizm sektörü sekteye uğramıştır.

Cumhuriyetin kuruluşunun ardından 6 Kasım 1923'de bugünkü adı "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu" olan ve 1960 yılında Turizm Bakanlığı oluşturulana kadar turizm adına önemli faaliyetlerde bulunan "Türk Seyyahin Cemiyeti" kurulmuştur. Türkiye adına tanıtım afişleri, müze broşürleri ve karayolları haritası ilk defa bu Cemiyet tarafından hazırlanmış ve basılmıştır (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2023). Özellikle 1935 yılında Cemiyet'in Dışişleri ile işbirliği içerisinde olarak hem Türkiye'ye gelen turistleri yönlendirmek hem de yurtdışına çıkan vatandaşlara yardımcı olmak için hazırladığı Turizm Kılavuzu her ne kadar eksiklikleri olsa da gerçekleştirdiği önemli faaliyetlerden birisidir (Evci, 2020: 109).

1929 ekonomik buhranının olumsuz etkilerinin tüm dünyaya yayılmasıyla birlikte tüm sektörler gibi turizm sektörü de olumsuz etkilenmiştir. Aradan geçen 10 yılın sonunda Eylül 1939'da İkinci Dünya Savaşı başlamış, 1945 yılına kadar devam etmiştir. Savaş öncesinde önemli turizm merkezleri ya savaş alanı olmuş ya da savaşan ülkelerin arasında kalmıştır. Bu sebeple insanların seyahat etmesi büyük oranda imkansızlaşmış ve turizm sektörü neredeyse durma noktasına gelmiştir (Evci, 2016: 214-215). Sonuç olarak bu süre zarfında tüm dünya ülkeleri kendi içine dönmek durumunda kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle beraber Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ve etkisi altında olan ülkeler hariç dünyada ülkeler arasındaki ilişkiler artmaya başlamıştır. Hatta bu ilişkilerin kalıcı olması adına bugün dünya ekonomisine yön veren uluslararası finansal kuruluşlar Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (DB) ile Avrupa Birliği (AB)'nin temelini oluşturan Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT)' da bu dönemin eseridir.

Benzer şekilde Türkiye ekonomisinde de ülkenin uluslararası ilişkilerini güçlendirmek ve turizmi desteklemek için 1950 yılında "5647 Sayılı Turizm Müesseseleri Teşvik Kanunu" çıkarılmıştır. Bu yasa turizm sektörünün geliştirilmesi adına çıkarılan ilk yasal düzenlemedir. 1963 yılı itibariyle ise Türkiye ekonomisi için planlı kalkınma dönemine geçilmiştir. Kalkınma planlarında turizm sektörüne ait hedefler belirlenmiş, turizme yönelik talebin arttırılmasının ve özellikle ödemeler dengesi açıklarının kapatılması için turizm sektöründen daha fazla faydalanılmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur (Çakır ve Bostan, 2000: 36).

2.2. 1980 Sonrası Turizm Sektörü

1980 sonrası dönemde bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler turizm sektörünün beklenenden daha hızlı gelişmesine sebep olmuştur. Türkiye ekonomisinin de dışa açılmaya başlamasıyla Türkiye daha tanınır ve daha çok ilgi çeker hale gelmiştir. Bu durum 1980 sonrası ülkeyi ziyaret eden turist sayılarındaki artıştan da anlaşılmaktadır. Turizm verilerine göre 1983-1989 yılları

için ülkeyi ziyaret eden turist sayıları ve elde edilen turizm geliri bakımından artış oranı bir önceki döneme göre %127 artış ile rekor seviyelere çıkmıştır (Çımat ve Bahar, 2003: 3).

Günümüz turizm sektörünün oluşumunda önemli bir rolü olan kanun1982 yılında uygulamaya konan "2634 Sayılı Turizm Teşvik Kanunu"dur. Bu kanunla beraber turizm alan ve merkezlerinin belirlenmesiyle söz konusu alan ve merkezlerdeki devlet arazilerinin yatırımcılara tahsisi 1982 yılından sonra yaşanan yatırım artışlarının da önemli nedenlerinden biridir (Toker, 2007: 83). Halbuki bu yıla kadar turizm yatırımları toplam sabit sermaye yatırımlarının %0,07'sini geçememiştir (DPT, 2002: 29).

1980'li yıllara kadar dünya turizm sektörü kitle turizmi üzerinden büyümeye devam etmiştir. Ancak kitle turizmi yıllar geçtikçe temeli olan doğayı tahrip etmiştir. Bunun yanı sıra insanların tercihlerinde yaşanan değişimlerin de etkisini göstermesiyle 1990'lı yıllar itibariyle kongre turizmi, sağlık turizmi, kış turizmi gibi alternatif turizm türleri ilgi çeker olmuştur. Bu sayede ziyaretçilerin değişen talepleri karşılanmış, aynı zamanda kitlesel turizme göre daha fazla gelir sağlanabilmiştir (Gülbahar, 2009: 152).

Makro iktisadi göstergeler, siyasi gelişmeler ve güvenlik açısından değerlendirildiğinde Türkiye ekonomisi için 90'lı yılların zor bir dönem olduğu görülmektedir. Sık aralıklarla yaşanan ekonomik krizler, terör saldırıları, kurulup yıkılan koalisyon hükümetleri yaşanan zorlukların birer göstergesidir. Ancak yine de kalkınma planlarında yer alan düzenlemeler, yapılan yatırımlar ve teşvikler sayesinde 2000'li yıllara kadar turizm sektörü ilerleme kaydedebilmiştir (Batuhan, 2020: 80). Önce siyasi bir kriz olarak başlayıp ardından ekonomik bir krize evrilen 2001 Şubat krizinden sonra ise Uluslararası Para Fonu (IMF) destekli olarak uygulanan "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı", yapılan seçimler sonucunda tek parti iktidarının kurulmasıyla siyasi istikrarın sağlanması ve AB'ye uyum sağlamak adına yapılan reformlar sayesinde Türkiye ekonomisinin genel olarak bir toparlanma yaşadığı görülmektedir. Ayrıca bu iyileşmede dünya genelinde yaşanan olumlu konjonktürün de yadsınamaz bir rolü vardır.

Kriz sonrası dönemden 2001- 2013 yıllarını kapsayan Sekizinci ve Dokuzuncu Kalkınma Planları'nda turizm sektörü önemli bir başlıktır. Planlarda dünyada değişen turizm taleplerine yönelik Türkiye turizm sektörünün de bu sürece uyum sağlaması adına hizmetlerin çeşitlendirilmesi, altyapı eksikliklerinin giderilmesi, sektörde özel kesimin aktif olmasının gerekliliği, sektörün bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesine katkıda bulunması ve iletişim ve reklama önem verilmesi gibi öne çıkan başlıklar bulunmaktadır (DPT, 2001; DPT, 2007).

10. Kalkınma Planı (KB, 2013) 2014-2018 yılları turizm açısından incelendiğinde ise dikkat çeken en önemli noktalardan biri sağlık turizmine yapılan vurgudur. Planda sağlık turizmi "*Öncelikli Dönüşüm Programları*" içerisinde değerlendirilmiştir. Sektörde turist sayısı ve elde edilen gelirin artmasına rağmen kişi başına düşen harcamanın azaldığı belirtilmiştir. 2019-2023 yıllarını kapsayan Onbirinci Kalkınma Planı'nda turizm sektörü "*öncelikli gelişme alanları*" içerisinde yer almaktadır. Bu planla beraber Türkiye Tanıtım ve Geliştirme Ajansı kurulmuştur. Ajansın amacı "*Türkiye'nin iç ve dış turizm pazarında bir marka ve cazibe merkezi haline gelmesi, somut ve somut olmayan doğal, kültürel, biyolojik ve insan ürünü mirasların keşfedilmesi, geliştirilmesi ve tanıtılması, kısa, orta ve uzun vadeli iletişim/ pazarlama çalışmalarıyla Türkiye turizm kapasitesi ve turizm yatırımlarının ülke ekonomisindeki payı ve hizmet kalitesinin arttırılması"*dır. Kurum her ay faaliyetleriyle ilgili kamuoyunu bilgilendirmek amaçlı bülten ve raporlar yayınlamaktadır.

Son dönemlerde turizm sektörü incelendiğinde belirtilmesi gereken gelişmelerden biri 2019 yılında başlayan küresel salgındır. Salgın sürecinde vakaların oldukça yüksek seyrettiği ülkeler arası uçuşların ve sınır geçişlerinin durdurulduğu aylarda gerçekleşen veriler incelendiğinde hem turizm sektörünün hem de bağlantılı sektörlerin durma noktasına geldiği görülmektedir (Eşsiz ve Durucan, 2021: 205).

Türk turizm sektörünün dünya üzerindeki güncel durumunu değerlendirmek için uluslararası sınıflandırmalara bakıldığında ise özellikle coğrafi olumsuzlukların etkili olduğu görülmektedir. Yıllardır süre gelen Orta Doğu'daki huzursuzluklar, Suriye iç savaşı, Rusya ile Ukrayna arasında yaşanan savaşın turizm sektörünü olumsuz etkilediğini söylemek mümkündür. Özellikle Rus ve Ukrayna ekonomisi bir araya getirildiğinde uluslararası turizm harcamalarının %3'ünü oluşturdukları (WEF, 2022) ve Türkiye'ye gelen ziyaretçiler arasında Rus turistlerin önemli bir yeri olduğu düşünüldüğünde savaşın sektörü olumsuz etkilemesi kaçınılmaz bir durumdur.

3. Literatür Taraması

Günümüz dünyasında bütün hükümetlerin temel amacı ekonominin ulaşabileceği potansiyel büyüme oranına ulaşmasını sağlamaktır. Turizm sektörü ise dünya üzerinde hızla gelişen ve giderek büyüyen bir sektör olarak değerlendirilmektedir. Güncel veriler yardımıyla ifade edilecek olursa, 2023 yılının ilk üç ayında 235 milyon turistin seyahat ettiği tahmin edilmektedir. Bu rakam 2022 yılının aynı döneminin yaklaşık iki katına denk gelmektedir. 2019 yılında başlayan salgın dönemi öncesi gerçekleşen rakamlara halen ulaşılamasa da yine de sektörde hızlı bir toparlanmanın yaşandığını ve tahmin edilenden daha erken salgın öncesi değerlerine ulaşılacağı tahmin edilmektedir (UNWTO, 2023). Dünya turizm sektörü büyüyen bir pasta gibi düşünüldüğünde bu pastadan daha büyük bir dilim almanın büyüme rakamlarına da olumlu yansıyacağı düşünülmektedir.

Turizm sektörü ve büyüme üzerine yapılan literatür incelendiğinde turizm sektörünün ülkeye önemli katkılarından biri döviz gelirlerini arttırmasıdır. Ayrıca ekonomilerin kalkınma amaçlarını gerçekleştirebilmesi için önemli ekonomik, sosyal ve kültürel değere sahip bir sektör olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğru planlandığı ve doğru yönetildiği takdirde daha fazla üretime, daha iyi yaşam standartlarına, toplum refahının artmasına, istihdam yaratılmasını sağlayabilecek ve aynı zamanda emek ve toprak dahil olmak üzere üretim faktörlerini de etkileyebilecek bir olgu olduğu düşünülmektedir (Adamou ve Clerides. 2009). Turizm sektörünün farklı sektörlerle ileri-geri bağlantıları sonucu olarak perakende, inşaat, imalat ve telekomünikasyon sektörlerinin de olumlu yönde etkilenmesi beklenmektedir. Ayrıca turizmdeki gelişmeler, yerel yönetimi yollar, kanalizasyon sistemi, su, elektrik, telefon ve toplu taşıma ağları gibi altyapı iyileştirmeleri yapmaya teşvik etmektedir. Hizmetlerdeki bu artış bir yandan bölge sakinlerinin yaşam kalitesini iyileştirirken bir yandan da ülkenin daha çok tercih edilmesine sebep olabilmektedir (Srinivasan, 2012: 397-398).

Balaguer ve Jordan (2002) tarafından İspanya ekonomisi için yapılan çalışma konuyla ilgili ampirik literatürde yapılan ilk çalışmalardandır. 1995-1997 dönemi için çeyreklik verilerin kullanıldığı çalışmada yapılan nedensellik analizleri sonucunda turizm gelirleriyle ekonomik büyüme arasında istikrarlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. Benzer olarak Dritsakis (2004) Yunanistan için, Fayissa vd. (2009) Latin Amerika ülkeleri için yaptıkları çalışmada literatürü destekler nitelikte sonuçlara ulaşmıştır.

Türkiye özelinde ise Gök ve Akseki (2022)'nin girdi-çıktı tablolarını kullanarak turizm sektörünün ileri-geri bağlantıları aracılığıyla sektörlerle ilişkisini araştıran çalışma son dönemde yapılan araştırmalar arasındadır. 2002 ve 2012 yılları için TÜİK tarafından yayınlanan girdi-çıktı tabloları kullanılarak yapılan analizlerde turizm sektörünün oteller-lokantalar, seyahat acenteleri ve destekleyici sektörlerle ileri-geri bağlantı etkilerinin ön plana çıktığı, bu sektörlere yapılacak yatırımlarla ekonomik büyümenin tetiklenebileceği belirtilmiştir. Maden ve Ertürk (2019)'ün aynı yöntemi kullandıkları çalışmada turizm sektörünün geri bağlantılarının daha güçlü olduğu görülmüş, ekonomide büyümeyi arttırabilecek canlandırıcı sektörler arasında olduğu tespit edilmiştir. Yine Bölük ve Karkacıer (2019) 2012 girdi-çıktı tablosunu kullanarak yaptıkları çalışmada sektörün gelir ve istihdam yaratma potansiyeli yüksek bir sektör olduğunu ve Türkiye ekonomisinin önemli problemlerinden biri olan

işsizlikle mücadelede daha etkin kullanılması gerektiğini belirtmişlerdir. Benzer bir çalışma olarak Çakır ve Bostan (2000) 1985-1990-1995 yılları girdi-çıktı tablolarını kullanarak elde ettikleri girdi matrisi aracılığıyla sektörün hem tüm ekonomiye hem de diğer sektörlere olan etkisini ölçmeye çalışmışlar, turizmin ekonomiyi uyandırma etkisinin yüksek bir sektör olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yılmaz (2023) 1980-2021 arasında gerçekleşen GSYH, kişi başı GSYH, turizm gelirleri ve turist sayısı verilerini kullanarak yaptıkları nedensellik analizinde turizm gelirleriyle büyüme arasında bir nedensellik ilişkisine rastlamamıştır. Balıkçıoğlu ve Oktay (2015) kamu politikalarını göz önünde bulundurarak ekonomik büyüme ve turizm gelirleri ilişkisini Granger nedensellik analizini kullanark test etmeye çalışmışlardır. 2003-2014 dönemini kapsayan çeyreklik verileri kullandıkları çalışmalarında büyümeden turizme doğru tek taraflı nedensellik ilişkisine rastlamışlardır.

Samırkaş ve Samırkaş (2014) reel turizm gelirleri ve reel GSYH verilerini kullanarak 2003Q1-2013Q3 dönemini kapsayacak şekilde yaptıkları Granger Nedensellik analizi sonucunda ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasından çift yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir. Koyuncu (2014) 1980-2013 dönemi için Granger nedensellik analizini kullanarak yaptığı çalışmasında turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu bildirmiştir. Benzer şekilde Kızılgöl ve Erbaykal (2008) 1998-2006 dönemi turizm gelirleri ve GSYH'ya ait çeyreklik verileri kullanarak yaptıkları nedensellik analizi sonucunda büyüme ile turizm gelirleri arasında nedensellik ilişkisi bulamamıştır.

Turgut vd. (2021) 1998-2019 yılları arasında çeyreklik GSYH, turizm gelirleri ve turist sayısı verilerini kullanarak ARDL sınır testini kullanarak bir zaman serisi analizi yapmışlardır. Turizm gelirleri ve büyüme arasında uzun dönemli pozitif bir ilişkinin bulunduğu çalışmada alternatif turizm alanına yatırım yapılmasının önemi vurgulanmıştır. Aynı yöntemi kullanan Maden vd. (2019)'un 1980-2016 yılları için yıllık verilerin kullanıldığı turizmin büyümeye etkisinin ortaya konmaya çalışıldığı araştırmada turizm gelirleri ile büyüme arasında uzun vadede hem sabit hem de sabitsiz modelde pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Altıner (2019) 1969-2018 dönemi için yıllık veriler kullanarak kurduğu ARDL modelinde ekonomik büyüme bağımlı; turizm gelirleri, enflasyon, nüfus ve reel döviz kuru ise bağımsız değişkenlerdir. Tahmin sonuçlarına göre turizm gelirleriyle ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişki bulunmuştur. Türkiye turizm sektörü ve ekonomik büyüme üzerine yapılmış çalışmalardan biri diğeri Kızılkaya vd. (2016)'dır. Benzer şekilde ARDL Sınır Testi'nin kullanıldığı çalışmada uzun ve kısa dönemde turizm gelirleriyle büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiştir.

Şahin (2018) vektör otoregresyon (VAR) analizini kullanarak 1980-2016 dönemi için turizm sektörü ve büyüme arasındaki ilişkiyi araştırdığı çalışmada kısa ve uzun dönemde turizm gelirleriyle büyüme arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. 1963-2004 yıllarını kapsayan ve VAR yönteminin kullanıldığı çalışmada Bahar (2006) turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve karşılıklı bir ilişki olduğunu belirtmiştir.

Şahin vd. (2021) 2012: 01-2019: 09 dönemi için aylık verilerle yaptıkları analizde turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Enflasyon, istihdam oranı ve sanayi üretim endeksinin de bağımsız değişken olarak kullanıldığı makalede yapısal kırılmalı test yöntemi sonucunda turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

4. Yöntem Ve Veri Seti

İktisadi değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini ölçen yöntemlerden biri ARDL analizidir. Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen model, durağan olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen seriler arasındaki ilişkiyi ölçmek için tercih edilen yöntemlerdendir. Bu yöntemde kullanılan

serilerin seviyesinde veya birinci farkında durağan olmasına bağlı kalmaksızın sınır testi uygulanabilmektedir. Bu açıdan analizlerde verdiği tutarlı bilgiler sebebiyle klasik eş bütünleşme testlerinden daha çok tercih edilen bir yöntem olduğu görülmektedir (Ayla ve Küçükkale, 2018: 318). Ancak ikinci farkında durağan olan serilerde bu yöntem uygulanamamaktadır.

Çalışmada 1963-2022 dönemi için yıllık veriler kullanılarak Türkiye ekonomisi özelinde turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ARDL yöntemi kullanılarak araştırılmıştır. Yapılan analizlerde cari fiyatlarla GSYH rakamları bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Turizm sektörünü temsilen turizm gelirleri, GSYH rakamlarını fiyat etkisinden arındırmak için yıllık TÜFE oranları ve sektörü olumlu yönde etkileyeceği düşünülen sabit sermaye yatırımları içinde turizm sektörünün payı modelin bağımsız değişkenleridir. Çalışmada kullanılan değişkenlerden GSYH ve turizm gelirleri değişkenlerinin doğal logaritması alınmıştır. Ayrıca incelenen dönem içinde yaşanan ekonomik krizlerin ve darboğazların etkisiyle ekonomik büyümenin negatif olduğu yıllar için kukla değişken kullanılarak analizin sapmalı sonuçlar doğurması da önlenmeye çalışılmıştır. Literatürdeki çalışmalardan farklı olarak zaman aralığının geniş olması çalışmayı diğer araştırmalardan farklılaştırmakta ve ulaştığı sonuçlar açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Analizlerde kullanılan veriler ve nereden elde edildikleri Tablo 1'de belirtilmiştir**.**

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımı ve Kaynakları

Değişken	Tanımı	Veri Kaynağı
GSYH	Cari fiyatlarla GSYH	Dünya Bankası[2]
Turizm Gelirleri (TG)	Turizm Gelirleri	DPT[3], TÜİK[4]
Yatırımlarda Turizm Sektörünün Payı (YTP)	Sektörler İtibariyle Sabit Sermaye Yatırımları İçinde Turizmin Payı (%)	DPT, TÜİK
Enflasyon (ENF)	Enflasyon Oranı Tüketici Fiyat Endeksindeki değişim (CPI, %)	Dünya Bankası
Kukla Değişken	Türkiye ekonomisinde krizlerin ve darboğazların etkisiyle büyümenin negatif olduğu yıllar için kullanılan kukla değişken; 1980, 1994, 1999, 2001, 2009.	Dünya Bankası

5. Analiz Sonuçları

Çalışmada kullanılan değişkenlerin birim kök içerip içermediklerinin tespiti için Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılmıştır. Uzun dönem eş bütünleşme ilişkisini test etmek içinse ARDL sınır testi kullanılmıştır. Bu başlık altında öncelikle birim kök analizi sonuçları, ardından ARDL analizi sonuçları verilmiştir.

5.1. Birim Kök Analizi

Birim kök testleri, zaman serilerinin durağanlık derecelerini tespit etmek amacıyla kullanılmaktadır. Zaman serilerinin büyük bir kısmı seviyesinde durağan değildir (Johansen ve Jesulius, 1990:170). Durağan olmayan serilerin ekonometrik analizlerde kullanılması ise yanıltıcı regresyon sonuçlarına sebep olabilmektedir (Granger ve Newbold, 1974). Bu nedenle çalışmada kullanılan zaman

[2] https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators.
[3] Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2002), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2001), Ankara.
[4] https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1.

serilerinin durağanlık düzeyleri, ADF ve PP birim kök testleri kullanılarak analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 2 ve Tablo 3'te verilmiştir. Ayrıca, serilerin durağanlık derecelerinin netleştirilmesi, kullanılacak eş bütünleşme testinin seçiminde de belirleyici rol oynamaktadır. Yapılan testler sonucunda serilerin farklı seviyelerde durağan olduğu ve 2. farkında durağanlaşan bir seri olmadığı görülmüştür. Bu durum eşbütünleşme ilişkisinin test edilmesi için ARDL analizinin kullanılmasını mümkün kılmıştır.

Tablo 2. Birim Kök Testi Sonuçları, 1963-2022, Seviyesinde

Değişkenler	ADF						PP					
	Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler		Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1		%5	%1		%5	%1
LNGSYİH	0.009(0)	-2.911	-3.546	-0.275(2)	-3.490	-4.127	0.009	-2.911	-3.546	-0.172	-3.487	-4.121
LNTG	-3.240(2)**	-2.913	-3.550	-0.694(2)	-3.490	-4.127	-4.456***	-2.911	-3.546	-1.448	-3.487	-4.121
YTP	-1.759(0)	-2.912	-3.548	-1.417(1)	-3.489	-4.124	-1.512	-2.911	-3.546	-0.607	-3.487	-4.121
ENF	-1.958(0)	-2.911	-3.546	-1.934(0)	-3.487	-4.121	-1.899	-2.911	-3.546	-1.877	-3.487	-4.121

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'ten elde edilmiştir. Yıldızlar (**), (***) sırasıyla %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

Tablo 3. Birim Kök Testi Sonuçları, 1963-2022, Birinci Farkında

Değişkenler	ADF						PP					
	Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1		%5	%1		%5	%1
D(LNGSYİH)	-0.965(0)***	-2.912	-3.548	-0.991(0)***	-3.489	-4.124	-0.965***	-2.912	-3.548	-0.991***	-3.489	-4.124
D(LNTG)	-6.188(1)***	-2.913	-3.550	-7.345(1)***	-3.490	-4.127	-8.605***	-2.912	-3.548	-12.240***	-3.489	-4.124
D(YTP)	-5.677(0)***	-2.912	-3.548	-5.777(0)***	-3.489	-4.124	-5.616***	-2.912	-3.548	-5.670***	-3.489	-4.124
D(ENF)	-7.097(0)***	-2.912	-3.548	-7.002(0)***	-3.489	-4.124	-7.031***	-2.912	-3.548	-6.930***	-3.489	-4.124

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'ten elde edilmiştir. Yıldızlar (**), (***) sırasıyla %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

5.2. Eşbütünleşme Analizi

Yapılan birim kök testi sonuçlarında çalışmada kullanılan serilerin farklı seviyelerde durağan olduğu görülmüştür. Ayrıca serilerin 2. farkında durağan olmadığı tespit edildiği için değişkenler arasında eşbütünleşme olup olmadığı ARDL analiziyle test edilmiştir.

$$\Delta G_{GSYH_t} = \beta_0 + \sum_{i=1}^{p-1} \beta_{1i}\, \Delta \boldsymbol{lnGSYH}_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_1-1} \beta_{2i}\, \Delta lnTG_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_2-1} \beta_{3i}\, \Delta ENF_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_3-1} \beta_{4i}\, \Delta YTP_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_4-1} \beta_{5i}\, \Delta K_{t-i} + \beta_6 \boldsymbol{lnGSYH}_{t-1} + \beta_7 lnTG_{t-1} + \beta_8 ENF_{t-1} + \beta_9 YTP_{t-1} + \beta_{10} K_{t-1} + \mu_t \quad (\mathbf{1})$$

$$\Delta G_{GSYH_t} = \beta_0 + \sum_{i=0}^{p_1-1} \beta_{2i}\, \Delta \boldsymbol{lnGSYH}_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_1-1} \beta_{2i}\, \Delta lnTG_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_2-1} \beta_{3i}\, \Delta ENF_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_3-1} \beta_{4i}\, \Delta YTP_{t-i} + \sum_{i=0}^{p_4-1} \beta_{5i}\, \Delta K_{t-i} + \lambda EC_{t-1} \quad (\mathbf{2})$$

Yukarıdaki denklemlerde birinci fark işlemcisi Δ, sabit terim β_0, değişkenlerin katsayıları β'lar, hata terimi μ, hata düzeltme katsayısı ise λ ile sembolize edilmiştir. Bu doğrultuda, yukarıdaki denklemler aracılığıyla analizde kullanılan değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisi Pesaran vd. (2001)'e göre belirtilen hipotezler üzerinden test edilmiştir.

$$H_0: \begin{bmatrix} \beta_6 \\ \beta_7 \\ \beta_8 \\ \beta_9 \\ \beta_{10} \end{bmatrix} = 0_{5x1} H_1: \beta_6 \neq 0 \; ya \; da \; H_1:: \begin{bmatrix} \beta_6 \\ \beta_7 \\ \beta_8 \\ \beta_9 \\ \beta_{10} \end{bmatrix} = 0_{5x1}$$

Tablo 4. Sınır Testi Sonuçları

F-istatistiği	Kritik Değerler	
	Alt Sınır	Üst Sınır
4.47	(%10) 3.03	(%10) 4.06

Tablo 4'ten de görüleceği üzere çalışmada F istatistiği 4.47 olarak hesaplanmış ve hesaplanan değer %10 anlamlılık düzeyinde üst düzey kritik değerden (4.06) büyük olduğu için değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi saptandıktan sonra uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Uzun dönem ilişkisini araştırmak için ARDL (3, 0, 0, 3, 0) modeli Akaike Bilgi Kriteri seçilerek kurulmuştur. Tablo 5'te verilen tanısal test sonuçları baz alınarak kurulan modelin varsayımları sağlayıp sağlamadığı kontrol edilmiştir. Yapılan kontrollere göre modelde otokorelasyon sorunu ve değişen varyans problemine rastlanmamıştır. Modelin hata terimleri normal dağılım göstermektedir. Bu modelden elde edilen uzun dönem katsayı tahminlerine göre, turizm gelirleri %10 anlamlılık derecesinde istatistiksel olarak anlamlı olup,

GSYH'yi pozitif etkilemektedir. Buna göre turizm gelirlerindeki %1'lik artış uzun dönemde GSYH'yı % 0.227 arttırmaktadır.

Tablo 5. ARDL (3,0,0,3,0) Modeli'nden Elde Edilen Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

(Bağımlı Değişken: GSYH)

Değişken	**(1)**
lnTG	0.277* (2.245)
ENF	-0.003 (-1.600)
YTP	0.007 (0.115)
Kukla değ.	0.057 (0.341)
Tanısal Test Sonuçları	
Otokorelasyon (LM)	1.252 (0.534)
Değişen Varyans (Breusch-Pagan-Godfrey)	7.962 (0.716)
Normallik (Jarque-Bera)	3.662 (0.160)
R^2	0.99
Uyarlanmış R^2	0.99
Gözlem Sayısı	57

Not: Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiki olarak anlamlılık derecelerini belirtmektedir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin istikrarı için yapılan CUSUM VE CUSUMQ test sonuçları ise Şekil 2'de verilmiştir. Test sonuçlarına göre kullanılan verilerde yapısal bir kırılma olmadığı ve modelin istikrarlı bir yapıya sahip olduğu görülmüştür.

Şekil 2. CUSUM VE CUSUMQ Test Sonuçları

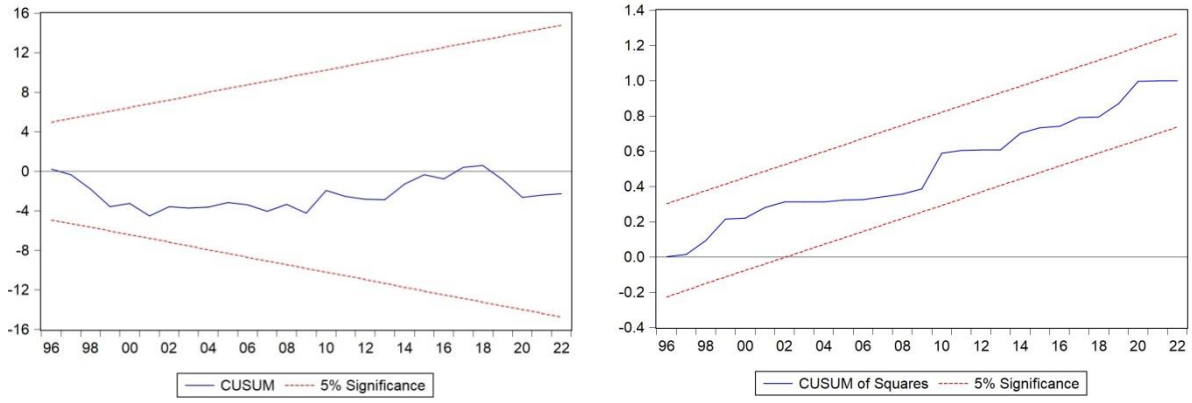

6. Sonuç ve Öneriler

Dünya çapında her yıl büyümeye devam eden turizm sektörünün ekonomik büyümeyle ilişkisi birçok çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler için büyümeyi devam ettirmek, gelişmiş ülkeler için ise sürdürülebilir büyümenin gerçekleştirilmesi adına turizm sektörü bir fırsat olarak görülmektedir. Sahip olduğu iklimsel ve tarihsel avantajların kullanılmasıyla Türkiye'nin dünya turizm sektöründen elde ettiği payın arttırılması büyüme rakamlarına yapacağı katkı açısından önem arz etmektedir.

Turizm sektörünün ekonomi içindeki gelişimi değerlendirildiğinde özellikle 1980'li yıllarda yaşanan dışa açılma sürecinin önemli bir payının olduğu görülmektedir. Türkiye ekonomisinde 1963-2022 dönemi için gerçekleşen yıllık veriler üzerinden ARDL analizi kullanılarak yapılan analiz sonuçları turizm gelirlerindeki %1'lik artışın uzun dönemde büyüme oranını % 0.227 artırdığını

göstermektedir. Ulaşılan sonuçlar ilgili literatürle (Turgut vd., 2021; Maden vd., 2019; Şahin, 2018; Kızılkaya vd., 2016) uyumlu görünmektedir.

Son dönemde dünyada kitle turizminden alternatif turizme (sağlık, kongre ve kırsal turizm gibi) doğru genel bir eğilimin olduğu görülmektedir. Bu eğilime paralel olacak şekilde özellikle sağlık turizminin Türkiye turizmi için bir fırsat olup olamayacağının değerlendirilmesi sonraki çalışmaların konusunu oluşturabilir. Benzer şekilde sektörde giderek artan rekabet ortamına Türkiye turizm sektörünün nasıl uyum sağlayacağı merak edilen konular arasındadır. Bu açıdan ülkenin diğer ülkeler karşısında sahip olduğu avantajların bilinmesi, gelen turistlerin tercihlerinin doğru belirlenmesi ve bu tercihlere yönelik hizmet verilmesi gibi unsurlar da turizm sektörünün gelişimi için büyük önem arz etmektedir.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The author declares that he has no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Adamou, A., Clerides, S. (2009). Prospects and Limits of Tourism-Led Growth: The International Evidence. The Rimini Centre For Economic Analysis WP, 41-09.

Altıner, A. (2019). Turizm ve ekonomik büyüme ilişkisi: türkiye örneği (1969-2018) . Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi, 3 (2) , 114-133, https://dergipark.org.tr/en/pub/anadoluiid/issue/49438/619210, Erişim Tarihi: 07.09.2023.

Ayla, D., & Küçükkale, Y. (2018). Cari açık ve tasarruf ilişkisi: Caldéron argümanı bağlamında Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *32*(2), 315-334.

Bahar, O. (2006). Turizm sektörünün Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi: VAR analizi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, *13*(2), 137-150.

Balaguer, J., Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. Applied Economics, 34(7), 877-884.

Balıkçıoğlu, E., Oktay, K. (2015). Türkiye'de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisinin kamu politikaları doğrultusunda değerlendirilmesi. Sosyoekonomi, 23 (25), 113-126.

Barış, G. Ö. K., Akseki, U. (2022). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi için değerlendirilmesi: Girdi–çıktı analizi. Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(1), 229-248.

Batuhan, T. (2020). On Birinci Kalkınma Planında Turizm Politikaları. Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(2), 77-84.

Bölük, G., Karkacier, O. (2019). Türkiye'de turizm sektörünün enerji ve toplulaştırılmış diğer sektörler ile yapısal analizi: Girdi-çıktı modeli analizi. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 15(2), 390-408.

Bulgan, G., Maden, S. I., ve Yıldırım, S. (2019). The effect of tourism sector on economic growth: An empirical study on Turkey. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 14(55), 215-225.

Çakır, M., Bostan, A. (2000). Turizm sektörünün ekonominin diğer sektörleri ile bağlantılarının girdi-çıktı analizi ile değerlendirilmesi. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 11, 35-44.

Çımat, A., Bahar, O. (2003). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisi içindeki yeri ve önemi üzerine bir değerlendirme. Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (6) 2003, 1-18

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2001), Sekizinci Kalkınma Planı Turizm Özel İhtisas Kamisyon Raporu. DPT yayın no: 2589-ÖİK: 601, Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2002), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2001), Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) (2007), Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013 Turizm Özel İhtisas Kamisyon Raporu. DPT yayın no: 2727-ÖİK: 679, Ankara.

Dritsakis, N. (2004). Tourism as a long-run economic growth factor: An empirical investigation for Greece using causality analysis. Tourism Economics, 10(3), 305-316.

Eşsiz, F. P., Durucan, A. (2021). Covid-19 salgınının seçilmiş sektörler üzerindeki etkileri: Türkiye ekseninde bir değerlendirme. International Journal of Public Finance, 6(2), 193-210.

Evci, E. (2016). İkinci dünya savaşı'nın akabinde Türkiye'de turizmi canlandırma çabaları. Tarih Araştırmaları Dergisi, 35(60), 213-276.

Evci, E. (2020) Türkiye'de Turizm ve Tanıtma (Tarihi İncelemeler). Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, Kültür eserleri dizisi-629, Ankara. https://www.academia.edu/43841026/T%C3%9CR%C4%B0YEDE_TUR%C4%B0ZM_VE_TANITMA_Tarih%C3%AE_%C4%B0ncelemeler_, 15.08.2023

Fayissa, B., Nsiah, C., Tadesse, B. (2009). Tourism and economic growth in Latin American countries (lac): further empirical evidence. Department of Economics and Finance Working Paper Series, 1-26.

Granger, C., Newbold P. (1974). Spurious regressions in econometrics. Journal of Econometrics, 2, 111–120. https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=b95bf0c31332005d2d2ca918f3e1fe59fb998839

Gülbahar, O. (2009). 1990'lardan günümüze Türkiye'de kitle turizminin gelişimi ve alternatif yönelimler. Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences, 14(1), 151-177.

Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with appucations to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, *52*(2), 169-210.

Kalkınma Bakanlığı (KB) (2013), Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018. Türkiye Büyük Millet Meclisi Karar No: 1041, Karar Tarihi: 02/07/2013, Ankara. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf Erişim Tarihi 10/09/2023

Kızılgöl, A. G. Ö., Erbaykal, E. (2008). Türkiye'de turizm gelirleri ile ekonomik büyüme ilişkisi: Bir nedensellik analizi. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2), 351-360.

Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E., Karaçor, Z. (2016). Türkiye'de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 23(1), 203-215.

Maden, S. I., Ertürk, M. (2019). Türk turizm sektörünün Türkiye ekonomisine olan etkilerinin girdi-çıktı analiziyle incelenmesi. Doğuş Üniversitesi Dergisi, 20(2), 69-87.

Pesaran, M. H., Shin Y. & Smith J. R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics, 16*(3), 289-326.

Samırkaş, M., Samırkaş, M.C. (2014).Turizm sektörünün ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye örneği. Dokuz Eylül Dergisi İşletme Fakültesi Dergisi, 15 (1), 63-76.

Srinivasan, P., Kumar, P. S., & Ganesh, L. (2012). Tourism and economic growth in Sri Lanka: An ARDL bounds testing approach. Environment And Urbanization Asia, 3(2), 397-405.

Şahin, B. E. (2018). Türkiye'de turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki (1980-2016). Journal of Management and Economics Research, 16(3), 239-253.

Şahin, D., Durmuş, S., & Beşcanlar, S. (2021). Türkiye'de ekonomik büyüme ve turizm gelirleri ilişkisi: Yapısal kırılmalı test analizi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 36-56.

Toker, B. (2007). Türkiye'de turizm sektörü teşviklerinin değerlendirilmesi. Yönetim ve Ekonomi, 14(2), 81-92.

Turgut, E., Uçan, O., ve Başaran, N. (2021). Turizm sektörünün Türkiye ekonomisine etkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (45), 144-159.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2023). İstatistik Veri Portalı: Türkiye Turizm İstatistikleri. https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=egitim-kultur-spor-ve-turizm-105&dil=1, Erişim Tarihi: 07.09.2023.

Word Tourism Organization (UNWTO), (2023) UNWTO World Tourism Barometer. https://www.unwto.org/unwto-world-tourism-barometer-data Erişim Tarihi: 16/09/2023.

World Economic Forum (WEF) (2022). Travel & Tourism Development Index 2021: Rebuilding for a Sustainable and Resilient Future. Insight Report May 2022.

WorldBank Databank (2023). World Development Indicators, https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators. Erişim Tarihi: 07.09.2023.

Yılmaz, H. (2022). Türkiye'de turizmin ekonomik büyümeye etkisi. Alanya Akademik Bakış, 7(1), 257-276.